

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE TARIM FAALİYETLERİ VE EKONOMİYE KATKISI

İSMAİL PIRLANTA

DOÇ. DR.

YOZGAT BOZOK Ü. İLAHİYAT FAK.

ÖZET

Hız. Peygamber'in Medine merkezli kurduğu İslam devletinde önem gösterdiği yönlerden birisi de ekonomi olmuştur. O, gerek devlet hazinesinin güçlenmesini sağlamak gerekse de tebaanın refah seviyesini arttırmak adına bir dizi icraat gerçekleştirmiştir. Müslümanlara, Yahudi pazarına alternatif olarak Benî Sâide bölgesinde kendi pazarlarını açtırması, ticareti teşvik edip, ribâyı kademe kademe kaldırması, aldanmaya ve haksızlığa sebep olan alışveriş çeşitlerini yasaklaması, ihtikâr diye bilinen malın stoklanarak piyasaya arzının geciktirilmesi uygulamasını kaldırması, fiyatların serbest rekabet piyasasında arz ve talep dengesine göre oluşmasına izin vermesi, gayri müslimlerden cizye alınma uygulamasını başlatması bu bağlamdaki icraatları arasında gösterilebilir.

Ekonominin önemli sacayaklarından birini teşkil eden üretim alanının önemli kalemlerinden birisini oluşturan tarımsal faaliyetler de Hız. Peygamber döneminde üzerinde titizlikle durulan unsurlardan olmuştur. Toprak ıslahı, ürün kalite ve çeşitliliğinin artırılması, ürünlerin piyasaya arzı, tarımsal uygulamaların geliştirilmesi gibi hususiyetler

Hız. Peygamber tarafından önemsenmiştir. İşte biz bu çalışmamızda Hız. Peygamber döneminde tarımsal faaliyet adına neler yapıyorsa bunu ortaya koyarak, üretimin bu önemli kaleminin dönem ekonomisine katkısını gözler önüne sermeyi amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler

Hız. Peygamber, tarım, ziraat, ekonomi, ticaret

AGRICULTURAL ACTIVITIES IN THE PROPHET MUHAMMAD'S PERIOD AND CONTRIBUTION TO ECONOMY

ABSTRACT

One of the most important aspects of the Islamic state that Prophet Muhammad established based on Medina was the economy. He had carried out a series of actions both to strengthen the state treasury and to increase the welfare level of the people. As an alternative to the Jewish market, opening Muslims their own markets in the region of Benî Sâida, promoting trade, taking interest off gradually, prohibiting the types of shopping that lead to fraud and injustice, the postponement of the supply to the market by stocking the goods known as ihtikâr (engrossing), allowing prices to be created in the free competition market according to supply and demand balance, starting the poll tax (jizya) application among non-Muslim in this context. Agricultural activities, which are one of the important items of the production area that constitute one of the important parts of the economy were one of the elements that was carefully emphasized during the time of the Prophet Muhammad. Some issues such as soil improvement, increasing of product quality and variety, market supply of products, improvement of agricultural practices, etc were taken care of by the Prophet. In this study, we intend to reveal what is being done in the name of agricultural activity during the Prophet's period and to illustrate the contribution of this important production item to the economy of this period.

Key Words

Prophet Muhammad, agriculture, cultivation, economy, trade

Giriş

Bir devlette tebaanın daha müreffeh ve mutlu bir şekilde yaşam sürmesinin önemli sacayaklarından birisi sağlam bir ekonomidir. Bundan dolayı yöneticiler almış oldukları tedbirlerle ekonomideki sağlamlığın devamını ve bu konuda mümkün olduğu kadar en iyi seviyenin tutturulmasını hedefler. Ekonomide, sınırları belli olan kaynaklarla hangi malın ve hizmetin üretilmesi, bu üretimin miktarı, nasıl yapılacağı ve hedef kitesinde kimlerin olacağı gibi parametreler ön plana çıkmaktadır.^[1] İdareciler bu parametreleri kendi ülkesinin durumu ve şartlarına göre belirler, toplumun her kesimini kucaklamaya çalışırlar ve bu minval üzere bir istikrar yakalama gayretine girerler. Hz. Peygamber de Medine merkezli kurmuş olduğu İslam devletinde o dönemin şartlarına ve devletin gücüne göre bir ekonomi politikası belirlemiştir.

Hz. Peygamber'in ekonomi politikasının temelini üretim oluşturmaktadır. Bu durumu pek çok hadis-i şerifte görmek mümkündür.^[2] Onun ekonomi stratejisine göre bir kişinin, tembel tembel durmayıp çalışması, bir şeyler üretmesi, ailesinin nafakasını çalışarak helalinden temin etmesi, Allah yolunda cihad etmesiyle, gündüzlerini oruçlu, gecelerini namaz kılarak geçirme-

[1] Mehmet Dikkaya, Deniz Özyakışır, *Ekonominin Temelleri I-II*, Savaş Yay., Ankara 2015, s. 24.

[2] Çalışmanın ve üretimin önemini vurgulayan hadis-i şeriflerden bazıları şöyledir:
“Hiçbir kimse kendi elinin emeği ile kazandığından daha hayırlı bir lokma asla yiyemez.” (Buhârî, “Buyû”, 15)
“Birinizin sırtında odun destesi taşıması, versin veya vermesin insanlara gidip el açmasından daha iyidir.” (Buhârî, “Buyû”, 26)
“Doğru sözlü ve her konuda güvenilen bir ticaret adamı ahirette peygamberler, siddikler, ve şehitlerle beraber olacaktır.” (Tirmizî, “Buyû”, 4)

siyle eş değerdir.^[3] Üretim beraberinde pazarlama ve ticaretin de gelişmesini gerektirdiğinden dolayı Hz. Peygamber bu iki sektör için de gerekli adımları atmıştır. Müslümanların kolaylıkla ürünlerini pazarlayacakları ve alışverişlerini yapacakları yerlerin temin edilmesinin yanında ticaret yapmak teşvik edilmiş, ticarî ortaklıkların önü açılmıştır.^[4] Paranın saklanmak suretiyle elde tutulmasının önüne geçilerek piyasaya arzı sağlanmıştır.^[5] Paranın para ile kazanılması anlamına gelen ribâ ve tefecilik gibi haksız ve emek ortaya konmadan elde edilen kazançların önüne geçilmiştir. Düzgün ve sağlam bir ekonomi için hayati tehlike arz eden alışveriş çeşitleri ve ihtikâr gibi uygulamalar yürürlükten kaldırılmıştır. Piyasada serbest rekabet oluşmasına zemin hazırlamak amacıyla fiyatların arz ve talep dengesine göre oluşmasına izin verilmiştir. Ekonomide muhatap kitlelerden birisi olan tüketicilerin haklarının korunması bağlamında düzenlemeler yapılmıştır. İşçi işveren ilişkilerinde iki tarafın da haklarının gözetildiği bir çizginin oluşmasına gayret gösterilmiştir. Hz. Peygamber, her işte olduğu gibi ekonomi sahasında da işin ehli insanların görev almasını, bu insanların da işlerini layıkıyla yapmalarını istemektedir.^[6] Hz. Peygamber, iş piyasasında küçük esnaf ve sanatkârın da faaliyet göstermesinin önünü açmıştır. Nitekim onun zamanında demircilik, attarlık, sarraflık, manufakturacılık, eczacılık, terzilik gibi iş dallarının varlıklarından söz edilmektedir.^[7]

Ekonominin önemli parametrelerinden olan üretimin başta gelen kalemlerinden birisini kuşkusuz tarımsal faaliyetler oluşturmaktadır. Bu durumu gayet iyi analiz eden Hz. Peygamber ziraî faaliyetler üzerinde titizlikle durmuştur. Birçok sözüyle etrafındakilere ziraatı özendirmiştir. Ekecek toprağı bulunan bir kimsenin toprağını ekmesini, buna gücü yetmeyenlerin ise toprağı işleyecek bir kişiye onu işletmesini ama kesinlikle ekim

[3] Konuyla ilgili bkz: Buharî, "Nafakât", 1; İbn Mâce, "Ticârât", 1.

[4] "Rızkın onda dokuzu ticarete, on da biri ise sürüdedir" (Münavî, Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf b. Tâcîl'ârifin b. Nüriddîn Ali, *Fezû'l-kadîr*, Mısır 1938, III, 244-245) hadisi ticaretin teşviki bağlamında değerlendirilebilir. Hz. Peygamber döneminde ticari faaliyetler için bkz: Faruk Bal, *Arap Yarmadasında Ticaret- Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi*, Beka Yay., İstanbul 2015.

[5] "Kim bir akar veya ev satıp da parasını onun benzeri bir yatırıma dönüştürmezse, bereketini görmemeye layık olmuştur" (İbn Mâce, "Ruhûn", 24) hadisi bu bağlamda değerlendirilebilir.

[6] İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. İhsân Abbas, I-X, Beyrut 1968, I, 142. Konu ile ilgili ayrıca bkz: Muhammed Emin Yıldırım, *Asrı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbiler*, Siyer Yay., İstanbul 2015, 48-51.

[7] Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz: Elnure, Azizova, *H. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

işlemi yapılmadan toprağın bırakılmamasını istemiştir.^[8] Atıl ve sahipsiz durumdaki arazilerin işleyenlerin hakkı olduğunu açıklamıştır.^[9] Müslümanın diktiği meyve ağacının meyvesinden veya yetiştirdiği ürününden insan veya hayvan herhangi bir mahlûkat yediği takdirde Allah'ın o kişiye sevap yazacağını bildirmiştir.^[10] Ticarete mahir olup tarım işlerinde çok fazla tecrübesi bulunmamasına rağmen Medine'de İslam devletini tesis ettikten sonra uzmanların yardımlarını da almak suretiyle tarımın gelişmesi hususunda gayret göstermiştir. Toprak ıslahı, ürün kalite ve çeşitliliğinin artırılması, ürünlerin piyasaya arzı, tarımsal uygulamaların geliştirilmesi gibi hususiyetler onun bu bağlamdaki politikaları arasında gösterilebilir.^[11]

1. Hz. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri

Arap Yarımadası doğal kaynaklar, toprak yapısı, bölgeye düşen yıllık yağış miktarı dikkate alındığında ziraata pek de elverişli bir bölge gibi görünmese de tarım faaliyetlerinin icra edildiği bir coğrafyadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber döneminde insanlar ihtiyaçlarını gidermeye matuf ziraî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Medine, Tâif, Hayber, Fedek, Vâdilkurâ, Eyle, Ezruh, Cerbâ, Yemâme, Uman, Negrân ve Yemen çeşitli tarımsal ürünlerin yetiştirilmesine müsait toprak yapısına ve iklimsel özelliğe sahiptiler. Birçok tarım ürününe dışa bağımlı bir özellik gösterse de Arap Yarımadası Hz. Peygamber döneminde arpa, buğday, hurma, üzüm gibi ürünlerin yetiştirildiği bir bölge konumundadır. Özellikle üzüm ve hurma üretimi önemli boyuttadır. Üzüm, ahalinin kendi ihtiyacını karşıladıktan sonra ihraç ettiği bir ziraî üründür. Hoşaf, sirke, yasaklanana kadar şarap gibi ürünlerin hammaddesi olması ve bu yönüyle insanlara farklı geçim kapıları açması noktasında da üzüm önemli bir üründür.

Hz. Peygamber döneminde yerleşik yaşam süren ahali eğer tarıma elverişli bir bölgede ikamet etmekteyse geçim kaynağı olarak tarımsal faaliyetleri diğer faaliyetlerin önüne koymaktaydılar. Bunun yanında ekimin kısmi olarak yapıldığı yerlerde de ziraat diğer faaliyetler ile birlikte alternatif kazanç yolu olarak düşünülmüştür.^[12] Bu bağlamda Arapların yanı sıra su-lak arazilere sahiplerse Yahudiler de ziraat ile uğraşmaktaydılar. Ziraatle

[8] Buhârî, "Muzâra'a", 15; Müslim, "Buyû", 17

[9] Buhârî, "Muzâra'a", 13; Nesâî, "İhyâ", 2;

[10] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VIII, 458.

[11] Yahyâ b. Âdem, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Adem b. Süleyman, *Kitâbü'l-Harâc*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut 1399/1979, s. 113-114; Müslim, "Fadâil", 38; "Buyû", 15; Buhârî, "Buyû", 90, "Şurût", 2; İbn Mâce, "Ruhûn", 15.

[12] Buhârî, "Muzâra'a", 20; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 511

uğraşanlara Tâif'te Sakîf'in yanı sıra Kureyş ve Kays-ı 'Aylân'ın bazı kolları, Medine ve çevresinde Evs, Hazrec ve Benî Müdlic, Benî Nadîr, Benî Kurayza gibi kabileler örnek olarak verilebilir. Yine Hayber, Vâdilkurâ, Teymâ, Eyle, Ezruh, Maknâ gibi yerleşim yerlerinde oturan Yahudiler de tarımsal faaliyetler yapmaktaydılar.^[13]

Hz. Peygamber döneminde tarım faaliyetlerinin yapıldığı büyük arazilere sahip kimseler bulunduğu gibi bir kabilenin bütün fertlerinin dâhil olduğu ortak tarım alanlarından da söz etmek mümkündür.^[14] Medine'ye hicretten sonra Hz. Peygamber'in maddi anlamda rahatlatmak adına özellikle Yahudilerden ele geçirilen tarım arazilerini Muhacirlere dağıtması onların geniş arazilere sahip olmalarına vesile olmuştur. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Zübeyr b. Avvam, Abdurrahman b. Avf gibi isimler bunlar arasındadır.^[15] Nitekim Muhacirlerin önemli isimlerinden bazılarının Hz. Peygamber'den sonra da geniş tarım arazilerini mülkiyetlerine katmak suretiyle muazzam toprakları ellerinde tuttukları kaynaklarda zikrolunmaktadır. Örneğin Talha b. Ubeydullah yirmi sulama devesiyle sulanan bir tarım arazisine sahipti.^[16] Yine Abdurrahman b. Avf'ın da yirmi sulama devesiyle sulanan bir tarım arazisi vardı.^[17] Büyük ziraî arazileri ve hurmalıkları olan Saîd b. Âs da bu bağlamda zikredilebilir.^[18]

[13] Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezid, *Târihü'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XI, Beyrut trz., II, 408; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Abdullah el-Kâdî, I-XI, Beyrut 1415, I, 541-542; İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sîkatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullâh, *Târihu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd el-Amrevî, I-LXX, Beyrut 1995, XLII, 549; İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmâdüddin İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut 1981, III, 247.

[14] Tarım arazilerinin ortak işletildiğine dair bilgi için bkz: İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 10; Taberî, *Târihü'r-rusûl ve'l-mülûk*, II, 507; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, I-XVIII, Beyrut, trz., I, 147; Yâkût, Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, Beyrut 1979, I, 414; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IV, 14.

[15] Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu'l-büldân*, trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 25; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 58; III, 103-104; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımaşk*, IV, 320; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, V, 335-336; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîneti'l-Münevver*, thk. Ali Muhammed Düdü, Yâsîn Saduddîn Beyân, I-II, Beyrut 1996, I, 137; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi'temyizi's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, I-VIII, Beyrut 1992, VI, 456.

[16] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, III, 222; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımaşk*, XXV, 103.

[17] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, III, 136; Zehebî, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, I-XXV, Beyrut 1405/1985, I, 92; Safedî, Ebü's-Safa Selâhaddin Halîl b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnaût, I-XXIX, Beyrut 2000, XVIII, 126.

[18] İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımaşk*, XXI, 140; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, V, 297.

Tarım arazilerinin işletilmesi arazi sahipleri tarafından bizzat yapıldığı^[19] gibi tarlasında işçi veya köle çalıştıran kimseler de bulunmaktaydı.^[20] Bunun yanında icara vermek suretiyle arazisinin ekimini sağlayan kişiler de vardı.^[21] Râfi' b. Hadîc, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Câbir b. Abdullah, Enes b. Mâlik gibi kimseler^[22] arazilerini bizzat ekip diken kişiler arasında gösterilmektedir. Tarımsal faaliyetler sadece erkekler tarafından yerine getirilmemekte kadınlar da bu işlerde çalışmaktaydı. Onlardan kimileri eşlerine yardım etmekte, kimileri de eşlerinin vefatı üzerine onun işlerini üstlenmekteydi. Bunlara Sâib b. Habbâb'ın eşi Ümmü Müslim ile Enes b. Mâlik'in annesi Ümmü Süleym örnek olarak verilebilir.^[23]

1.1. Tarım Faaliyetlerinde Yararlanılan Teknikler ve Kullanılan Aletler

Hz. Peygamber'in, Müslüman'ın diktiği ağacın veya ektiği ekinin ürününden ondan istifade edildiği sürece kendisi için bir sadaka olacağına yönelik sözleriyle^[24] teşvik ettiği ziraî faaliyetlerde kullanılan teknikler konusunda kaynaklar bilgiler vermektedirler. Bu bağlamda hurma yetiştiriciliğinde kullanılan tozlandırma veya tozlaştırma tekniğinden bahsetmek mümkündür. Ciddi bir emek, özel beceri ve tecrübe gerektiren bu teknik herkes tarafından kolayca yapılamamaktaydı.^[25] Bu durumu iyi idrak eden Hz. Peygamber bir

[19] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 19; Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî, *el-Mu'cemu's-sağîr*, thk. Abdulmuhsin b. İbrâhim el-Huseynî, I-X, Kahire 1415 I, 125; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VI, 165; IX, 3; İbn Hibbân, Ebû'l-Hasan Alâeddin Ali b. Balaban b. Abdullah, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, I-XVIII, Beyrut 1414/1993, XII, 16; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, III, 399-400; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, I, 127-128.

[20] İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr, *Siretu İbn İshâk: Kitâbu'l-mübteda ve'l-meb'as ve'l-meğâzi*, thk. Muhammed Hamidullah, Konya 1401/1981, 69-70; Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî (ö. 207/823), *el-Megâzi*, thk. Marsden Jones, I-III, Beyrut 1984, I, 181; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâleddin Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ ve dğr, Dimaşk-Beyrut 1424/2003, s. 205; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 37; IV, 73-74; Taberî, *Târihu'r-rusul ve'l-mülûk*, II, 485; Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, *Târihu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, I-XIV, Beyrut trz. I, 169; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, XXI, 389; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, V, 25; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, II, 313.

[21] İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, I, 48.

[22] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 19; VIII, 429; Buhârî, "Buyû", 51; Nesâî, "Vasâye", 4; Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*, thk. Hüseyin Selim Esed, I-XIII, Dimaşk 1986, III, 431; Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağîr*, I, 125; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, XII, 16; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VI, 165; IX, 3; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, III, 399-400; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, I, 127-128.

[23] Mâlik, *el-Muvatta*, II, 592; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VIII, 429, 458; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 447; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, VIII, 300-301.

[24] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VIII, 458; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 447; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, VIII, 300-301.

[25] Bu teknik ile ilgili Hz. Peygamber'in de dâhil olduğu bir olay kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra şehri keşif gezisi sırasında hurma

hurma bahçesinin alım satım işleminde eğer ürünün verimliliğinin sağlanmasına matuf tozlaştırma işlemi uygulanmışsa bu bahçeyi diğer bahçelerden ayırmıştır ve bahçenin satımını bu işlemi dikkate alarak gerçekleştirmiştir. Şöyle ki: Tozlaştırma işlemi uygulanmış hurma bahçesi eğer hasat öncesi satılacaksa ürün tozlaştırana, yani satıcıya aittir. Ancak bu işlem satış akdi sırasında şart koşulursa bu durumda ağacın meyvesi de müşteriye aittir.^[26]

Tarım arazilerinin sulanması Arap Yarımadası gibi su noktasında sıkıntılı olan bir bölge için önemli bir sorundu. Buna bir de yıllık düşen yağış miktarının yetersizliği de eklendiğin de sorunun boyutları giderek artmaktaydı. Hz. Peygamber döneminde tarım arazilerinin sulanma işlemi büyük bir emek ve masraf gerektirmekteydi. Bundan dolayı arazilerin geneli yağmur suları gibi doğal yollardan sulanmaktaydı. İnsan emeği ile sulanan topraklar için canlı ve cansız birtakım araçlar kullanılmaktaydı. Nâdiha ve sâniye diye isimlendirilen develeri ve kırba, kova ve su dolabı gibi araçları bu bağlamda zikredebiliriz. Bu develerden ilki çeşmeden su taşımada diğeri ise kuyudan su çekmede kullanılmaktaydı.^[27] Bu dönemde yağmur ve sel sularının biriktirilmesiyle oluşturulan sulama kanalları da mevcuttu. Bu kanallar oldukça kıymetliydi ve zaman zaman kanalların kullanımı sırasında tartışmalar yaşanmaktaydı. Nitekim bu tartışmalardan biri şu şekilde gerçekleşmiştir: Harre mevkiinde hurmalığı olan Zübeyr b. Avvâm burada başka bir bahçe sahibi Humeyd el-Ensârî ile kanalda biriken sudan sulamada öncelik konusunda bir ihtilaf yaşar. Olay Hz. Peygamber'e intikal edince o, Zübeyr b. Avvâm'a bahçesi yukarıda olduğu için sulamada öncelik tanır ve işi biter bitmez suyu Humeyd el-Ensârî'nin bahçesine salmasını söyler. Fakat Humeyd karardan memnun olmaz ve Hz. Peygamber'i akrabasını ka-

ağaçlarının tepesinde insanlar görmüştür. Bu kişilerin hangi amaçla ne görevle ağacın tepesine çıktıklarını sormuş yanında bulunan Talhâ b. Ubeydullah onların hurma ağaçlarını tozlaştırdıklarını söylemiştir. Bu işlemle erkek ağaçlardan alınan çiçeklerin dişi ağaçlara aşılandığını bildirmiştir. Hz. Peygamber kendi bilgi ve tecrübesi açısından oldukça yabancı olan bu işlemin fazla etkili olmayacağı hususunda görüş bildirince insanlar söz konusu işlemi yarıda bırakmışlardır. Kendi görüşü ile insanların tozlaştırma işleminden vazgeçtiklerini öğrenince Hz. Peygamber söylediklerinin Allah'ın bir vahyi değil kendi kişisel görüşü olduğunu, kendisinin konunun yabancısı olduğunu bu işi ehlinin daha iyi bileceğini bildirmiş ve ehliyet sahibi kişinin vereceği karar doğrultusunda hareket edilmesinin daha isabetli olacağını ifade etmiştir. (Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 113-114; Müslim, "Fadâil", 38; İbn Mâce, "Ruhûn", 15; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 162; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, I, 202.) Konu ile ilgili farklı rivayetler için bkz: Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 114.

[26] Buhârî, "Buyû", 90; "Şurût", 2; Müslim, "Buyû", 15; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, XI, 288-290; Ayrıca bkz: Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 160.

[27] Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî, *Garibu'l-hadis*, thk. Muhammed Abdu'l-Mu'îd Hân, I-IV, Beyrut 1396, I, 70; III, 257; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fi garibi'l-hadis ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed Zâvi-Mahmûd Muhammed Tenâhî, I-V, Beyrut 1399, II, 415; Ayrıca bkz: Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 161.

yırdığından dolayı suçlar. Humeyd el-Ensârî'nin bu tavrı Hz. Peygamber'i sinirlendirir ve ona bir ders verme kabilinden Zübeyr b. Avvâm'a hurma ağaçlarının köklerine ulaşınca kadar suyu salmamasını söyler.^[28]

Tarım faaliyetlerinde kullanılan araç gereçler hakkında birçok şey kaynaklarda sayılmaktadır. Bel, kürek, çapa, büyük sepetler bunlar arasındadır. Miktel adı verilen bu sepetler hurma yapraklarından örülmekteydi ve onbeş sâ^[29] civarındaki hacimleriyle hem hurma taşımada, hem dikim ve kazım işlemlerinde, hem de toprağın taşınmasında kullanılmaktaydı.^[30] Bu dönemde arazi sahipleri yetiştirdikleri ürünlerin korunmasını temin sadedinde köpek de beslemekteydiler. Özellikle gece gelebilecek saldırıları önlemede köpekler önemli fonksiyon icra etmekteydiler.^[31]

1.2. Tarım Faaliyetleri Yapılan Yerleşim Yerleri

Hz. Peygamber döneminde iklim özellikleri, toprak yapısı, doğal kaynakları, yıllık yağış miktarları bakımından ziraî faaliyetler yapmaya müsait birçok yerleşim yerinden bahsetmek mümkündür. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

Medine: Hurma ve hububat tarımının yapıldığı Medine aynı zamanda sebze yetiştiriciliğinde de yarımada'nın önemli bir merkezi olup verimli vahalarıyla ön plana çıkmaktaydı.^[32] Kaynaklara göre Medine'nin tarıma endeksli iktisadî hayatının kökleri Amâlîka ve Cürhüm hâkimiyetine kadar gitmekteydi.^[33] Medine'nin tarım yapılan arazileri şehri çevreleyen ve isimleri Bathân, Kanât ve 'Akîk olan üç büyük vadi üzerinde bulunmaktaydı. Bu araziler Fur', Feğve, Sadrž, A'râd, Şavt, Ahves, Bu'âs, Rıhdiyye, Samğa, 'Urayd, E'vâf, Sâfiye, Delâl, Meyseb, Berka, Husnâ, Meşrebetü Ümmü İbrâhim isimleriyle bilinmekteydi.^[34] Zikri geçen arazilerden Fur' hem Muhacir hem

[28] Buhârî, "Musâkât", 7; Müslim, "Fadâil", 36; İbn Hacer, *el-İsâbe, el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, II, 129.

[29] Medine'de 4 Müdd karşılığında kullanılan bir hacim ölçü birimidir. (İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, "s-v'a maddesi" *Lisânü'l-'Arab*, Dârü'n-Nevâdir, Kuveyt 2010, V, 82); 1040 dirhem buğday veya arpa alan bir ölçek (Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yay., İstanbul 2010, 487).

[30] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, II, 642; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 83; II, 108; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IV, 183-184.

[31] Buhârî, "Müzâra'a", 3; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, III, 304; İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dımaşk*, LXVII, 347-348.

[32] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 29; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 84.

[33] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 29; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 84.

[34] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, I, 181, 378; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 501-502; II, 37; Taberî, *Târihu'r-ru-sül ve'l-mülûk*, II, 485, 531; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, I, 142, 145; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 118, 220, 451; III, 37, 372, 412, 424.

de Ensâr'a ait olan ortak bir ziraat yeri idi.^[35] Hz. Peygamber'in hicretinden önce Ensâr'ın iki önemli kolu olan Evs ve Hazreç arasında kıyasıya savaşların yapıldığı yer olan Bu'âs ise Yahudilerden Benî Kurayzalılara ait tarım arazilerinin yer aldığı bir bölgeydi.^[36] Rıhdiyye, Benî Süleym ve Ensâr'ın zirâî faaliyetlerini yaptığı bir bölge olarak kaynaklarda geçer.^[37] Samğa ve 'Urayd ise yukarıda ismi geçen yerlerin çoğunda olduğu gibi Ensâr'a ait arazilerin olduğu bir yerdi ve Uhud civarında bulunmaktaydı.^[38] E'vâf, Sâfiye, Delâl, Meyseb, Berka, Husnâ, Meşrebetü Ümmü İbrâhim bol ürün alınan bahçelerdi ve Benî Nadîr'den Muhayrîk isminde bir şahsa aitti. Bu şahsın ismi geçen bahçeleri Hz. Peygamber'in kullanımına tahsis ettiğini kaynaklar zikretmektedirler.^[39] Örneklerden de anlaşılacağı gibi Yahudiler Medine'de verimli arazilere sahipti. Bathân bölgesi ve Mehzûr ovası özellikle Benî Nadîr ve Benî Kurayza'ya ait tarla ve bahçelerin bulunduğu yerlerdi.^[40] Daha çok hurma ve arpa tarımı yapan bu Yahudi kabilelerinin arazileri Benî Nadîr'in Medine'den sürülmesi Benî Kurayza'nın Hendek Savaşı'ndaki ihanetleri sonucu erkeklerinin katledilmeleri üzerine Müslümanların özellikle Muhacirlerin kullanımına geçmiştir. Hz. Peygamber'in Benî Nadîr'in arazilerinden pay aldığı kaynaklar tarafından anlatılmaktadır.^[41]

Hayber: Hz. Peygamber döneminde hurma ve tahıl tarımının yapıldığı^[42] Hayber bölgesi Yahudi yerleşimcilerin mekânı idi. Medine'ye üç günlük mesafede bulunan bölge kalelerden müteşekkil^[43] olup 7/628 yılında Müslümanlar tarafından fethedildi. Yöre ahalisinin üretecekleri tahıl ve hurmanın yarısını Müslümanlara ödemek koşuluyla yerlerinde kalma istekleri muhtemelen zirâat ehli olmaları ve hurma yetiştiriciliğinde mahir olmaları nedeniyle Hz. Peygamber tarafından kabul edildi.^[44]

[35] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, I, 145.

[36] Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 451.

[37] Bekrî, Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd, *Mu'cemu me'sta'cem min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâzi*, thk. Mustafe es-Sakkâ, I-IV, Beyrut trz., III, 907; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 37.

[38] Bekrî, *Mu'cem*, I, 117; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 424.

[39] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, I, 378; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 22; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, s. 443; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 501-502; Taberî, *Târihü'r-rusul ve'l-mülûk*, II, 531.

[40] Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 446; V, 234.

[41] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, I, 378; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 21, 28-29; Ayrıca bkz: Azizova, *Hız. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 132-134.

[42] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, II, 562; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 89; Taberî, *Târihü'r-rusul ve'l-mülûk*, II, 642; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IV, 208; V, 217.

[43] Bekrî, *Mu'cem*, II, 521-524; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 409-410.

[44] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, II, 690-691; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 876-877; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 114-115; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 28-34; Taberî, *Târihü'r-rusul ve'l-mülûk*, III, 15; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IV, 198.

Fedek: Medine'ye iki günlük uzaklıkta olan Fedek dönemin önemli tarım mıntıklarından biriydi ve Yahudilerin yaşadığı bir bölgeydi.^[45] Yöre ahalişi Hayber'in Müslümanlar tarafından fethedilmesi üzerine Hz. Peygamber'in teslim olma teklifini kabul ettiler. Kendileriyle bir anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre savaş yapılmadan ele geçirilen Fedek arazisinden elde edilen gelirin yarısı Müslümanlara ödenecekti. Müslümanlar istedikleri zaman yerlerinde kalmalarına izin verilen Fedek ahalisini yurtlarından çıkarabilecekti.^[46] Fedek'ten elde edilen gelir Hz. Peygamber'e tahsis edildi. Resûlullah buradan elde edilen geliri amme işlerine, yolcu ve misafirlere harcar arta kalan miktarı da ailesinin nafakası için kullanırdı.^[47]

Vâdilkurâ: "Köyler vadisi" ismi vadide konuşlanmış birkaç köyden müteşekkil olmasına binaen verilen Vâdilkurâ, Medine ve Teymâ arasında bulunmaktaydı.^[48] Başlıca sakinleri yahudiler olan bölge halkı tarımla uğraşmaktaydı. Cemâziyelâhîr 7/Ekim 628 tarihinde Hayber gibi savaşla fethedilen Vâdilkurâ'da Hz. Peygamber dört gün kaldı, ganimetleri Müslüman fatihler arasında paylaştırdı ve taksimat ganimet hukukuna göre yapıldı. Toprak ve hurmalıkların işletilmesi ise Yahudilere bırakıldı.^[49]

Teymâ: Medine'den 400 km., Tebük'ten 265 km., Hicr'den üç merhale (yaklaşık 110 km.), Vâdilkurâ'dan dört merhale (yaklaşık 147 km) uzaklıkta olan Teymâ bol su kaynaklarına ve verimli tarım arazilerine sahip geniş bir vahaydı.^[50] Dûmetülcendel, Eyle, Maknâ, Hayber, Vâdilkurâ gibi Teymâ da İslâmiyet'in doğuşuna yakın dönemde Kuzey Arabistan şehirlerinden biriydi.^[51] Yarımadanın kuzeybatısındaki diğer vaha şehirleri gibi büyük oranda Yahudilerin meskûn olduğu Teymâ, Vâdilkurâ ve Fedek'in 7/628 yılında fethedilmesinin ardından aynı yıl cizye karşılığında barış yoluyla İslâm idaresine girdi^[52]

[45] Bekrî, *Mu'cem*, III, 1015-1016; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 238-240.

[46] Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî el-Kûfî, *Kitâbü'l-Harâc*, Beyrut 1399/1979, 51; Vâkîdî, *el-Meğâzî*, II, 706-707; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 876-877; 889-890; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 35; Taberî, *Târihü'r-rusûl ve'l-mülûk*, III, 15. Ayrıca bkz: Muhammed, Hamidullah, "Hayber", *DİA*, XVII, 20-22.

[47] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 315-316; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 36-40; Taberî, *Târihü'r-rusûl ve'l-mülûk*, III, 207-208. Ayrıca bkz: Hüseyin. Algül, "Fedek", *DİA*, XII, 294.

[48] Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 338.

[49] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, II, 711; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 41-42; Mustafa, Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989, s. 23, 25. Ayrıca bkz: Azizova, "Vâdilkurâ", *DİA*, XLII, 421-423.

[50] Bekrî, *Mu'cem*, I, 329; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 67.

[51] Bekrî, *Mu'cem*, I, 329; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 67.

[52] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, II, 711; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 49. Ayrıca bkz: Azizova, "Teymâ", *DİA*, XLI, 53-54.

Maknâ: Eyle yakınlarında Kızıldeniz kıyısında yer alan Maknâ halkı balıkçılık, dokumacılık ve hurma tarımı ile uğraşmaktaydı.^[53]

Dûmetülcendel: Nabatîler'in başşehri Petra'nın yaklaşık 400 km. doğusuna konuşlanan, zirve dönemlerini Nabatî ve Roma iktidarlarında yaşayan, stratejik olarak mühim bir konumda bulunan Dûmetülcendel, doğu ve kuzeydoğu istikametlerinden gelebilecek istilalara karşı Kuzey Arabistan'ın biricik kalesi durumundaydı. Hz. Peygamber buraya üç askerî sefer düzenlemiştir. 5/626, 6/627-28, 9/630 yıllarında yapılan seferlerin en sonuncusu Hâlid b. Velîd tarafından gerçekleştirilmiş ve kale fethedilmiştir. Gerek askerî gerek siyasî anlamda önemli konumda olan bu yerleşim yerinde aynı zamanda tarım faaliyetleri de yapılmaktaydı. Sulak topraklarının ve hurma bahçelerinin varlığından bahsedilmektedir.^[54]

Tâif: "Harem'in bostanı" unvanına sahip olan^[55] Tâif, türlü türlü meyve ve sebzenin yetiştiği verimli arazileri, bol ve tatlı su kaynaklarıyla nam salmış bir yerleşim yeri idi. Vec, 'Arc, 'Amk, Besel, Cefn, Hede, Leyye, Muleyh, Na'mân, Nahb, Şedîk ve Vaht Tâif'in tarım vadileriydi.^[56] Bunun yanında sulu arazilere sahip köyler Tâif'in bir başka ekim dikim yerleriydi.^[57] Üzüm, hurma, hububat, şeftali, nar gibi meyve çeşitleri ve sebze yetiştirildiğinden bahsedilmektedir.^[58] Burada yetiştirilen üzümlerin ihracatı da yapılmaktaydı.^[59] Tâif, Kureyş'in elit zümresinin cahiliye döneminden beri rağbet ettiği bölge olarak bilinmektedir. Burada birçoklarının tarla veya üzüm bahçelerine sahip olduğu rivayet edilmektedir. Rebî'a b. Abdüşşems'in oğulları 'Utbe ve Şeybe'nin üzüm bağları, Abdülmuttalib'in Herm isimli arazisi, Abbâs b. Abdülmuttalib'in üzüm bağları, Amr b. el-Âs'ın Vaht vadisindeki arazisi bu bağlamda zikredilebilir.^[60] Kureyş ileri gelenlerine ait olan arazi

[53] Vâkıdî, *el-Meğâzi*, III, 1032; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 290-291; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 69-70.

[54] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 289; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 71-72; İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, LXVIII, 234. Ayrıca bkz: Ahmet, Güner, "Dûmetülcendel", *DİA*, X, 1-2.

[55] Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. el-Abbâs, *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsîh*, thk. Abdulmelik Abdullâh Düheys, I-VI, Beyrut 1984, III, 206.

[56] Hemdânî, İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Ya'kûb, *Sıfatu Cezîreti'l-'Arab*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivalî, Riyad 1977, 260; İsfahânî, Hasan b. Abdullah, *Biladü'l-'Arab*, thk. Hamed el-Câsir, Riyad 1388/1968, 20, 29, 30, 31; Bekrî, *Mu'cem*, IV, 1384; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 147; IV, 9, 156; V, 30, 196, 275, 293, 386.

[57] Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-'Arab*, 260; İsfahânî, *Biladü'l-'Arab*, 29-32; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 9-10.

[58] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 63-67; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, I, 148; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 9.

[59] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 64-65; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 399.

[60] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 64; İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 365-366; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 87; Taberî, *Târîhü'r-rusûl ve'l-mülûk*, II, 345-346; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî'l-târîh*, I, 607;

ve bağların, Mekke'nin Müslümanlarca fethedilmesinin akabinde yörenin asıl sakinleri olan Sakîf kabilesinin fertleri tarafından ele geçirildiği daha sonra Tâîf'in fethi ile birlikte eski sahiplerine iade edildiği kaydedilmektedir. Sakîfliler söz konusu arazi ve bağları sulamalarına karşılık elde edilen ürünün yarısını alabileceklerdi.^[61]

Yemâme: Orta kısımda yer alan Yemâme'nin Arap yarımadasını oluşturan müstakil bölgelerden biri olduğu ya da Hicaz, Necid veya Arûz bölgesinin bir parçasını oluşturduğu anlatılmaktadır. Bununla birlikte Bahreyn bölgesiyle birlikte Arûz'u meydana getirdiği en fazla kabul gören görüştür.^[62] Hz. Peygamber döneminde zirâî faaliyetleriyle ön plana çıkmış bir diğer bölge de burası idi. Yemâme'de hurma ve hububat ekimi yapılmaktaydı.^[63] Mekke'nin ileri gelen kabilesi olan Kureys'in şehrin buğday ihtiyacını Yemâme'den karşıladığı kaynaklarda geçen rivayetler arasındadır.^[64]

Yemen: Verimli topraklarıyla ünlenen Yemen, aynı zamanda dokumacılık ve boyacılık gibi sektörler için hammadde olabilecek tarım ürünlerinin de yetiştirildiği bir bölgeydi. Sehûl, Zemâr ve Ru'ayn, Yemen'in hububat tarımının yapıldığı başlıca yerleşim birimleriydi.^[65] Yemen'de bu dönemde meşhur olan suhûliyye dokumalarının hammaddesi pamuk, vers (safran), 'asb (kumaşları boyamada kullanılan bir tür bitki), hitr (kumaşları boyamada kullanılan bir tür bitki), kündür (buhur), kına ve gül gibi sanayi tarım ürünleri de yetiştirilmekteydi.^[66]

Bahreyn: Arap, Yahûdî ve Mecûsî gibi kozmopolit bir halk yapısına sahip olan Bahreyn'de tarım faaliyetlerinin yapıldığı bir bölgeydi.^[67]

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, III, 135; İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, XXVI, 362; XLVI, 182. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, III, 74; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 403.

[61] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 64; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 284. Ayrıca bkz: Mustafa Sabri, Küçükbaşçı, "Tâîf", *DİA*, XXXIX, 443-447; Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 130-132.

[62] İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî, *Sûretü'l-'arz*, thk. J.H. Kramers, Leiden 1967, 19; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 442.

[63] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, III, 168.

[64] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, s. 1120-1121; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, V, 550; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevver*, I, 242-243; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Halil Me'mun Şiha, IV, Beyrut 1418/1997, I, 282-283; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, V, 49; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, I, 411. Ayrıca bkz: Mustafa L., Bilge, "Yemâme" *DİA*, XLIII, 399-400.

[65] Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-'Arab*, 79-81, 235; Bekrî, *Mu'cem*, II, 662; III, 727; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 52, 195.

[66] İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Uyûnü'l-ahbâr*, I-IV, Beyrut trz., II, 109; Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-'Arab*, 110; 247; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 274; V, 448; Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud, *Kitâbü'n-Nebât: el-kısmü's-sani mine'l-kâmüsi'n-nebâtî = Le dictionnaire botanique*, thk. Muhammed Hamidullah, II, Kahire 1973, 336.

[67] Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 92; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 94-95.

Umân: Hurma başta olmak üzere çeşitli ziraî ürünlerin yetiştiği bir bölgedir.^[68]

Necrân: Yemen'in kuzeyinde yer alan Necrân, İslam coğrafyacıları tarafından Necid veya Hicaz bölgelerinden birine dâhil edilmiştir.^[69] Şehir, Vâdînecrân ismi verilen, Asîr gibi dağlık bir bölgenin sularının aktığı bir vadide kurulmuştur. Sulak ve verimli topraklara sahiptir. Hadramut tarafından Hicaz, Bahreyn, Irak, Filistin ve Suriye istikametine giden ticaret yolları buradan geçmektedir. Hz. Peygamber döneminde yoğun bir Hıristiyan nüfus yaşamaktaydı.^[70]

Bahreyn, Umân, Necrân ve Yemen hurma ve meyve gibi normal tarım ürünlerinin yanında dokumacılık ve boyacılık gibi sektörler için hammadde tarım ürünlerinin de yetiştirildiği bölgelerdi.^[71]

1.3. Yetiştirilen Tarım Ürünleri

Konumuzu ilgilendiren dönem için bölgede en çok ekimi yapılan başlıca ziraî ürünler hurma, üzüm, arpa ve buğdaydır.^[72] Bunların yanında sebze ve meyve cinsi birçok ziraî ürün de yetiştirilmekteydi.

Hurma: Bir Arabın muhayyalesindeki hurmanın en güzel tanımı olan: "hurmanın meyvesi gıda, yaprağı ışık, dalı yapı, gövdesi yakıt, lifi ip, yaprakları sepet ve kütüğü kaptır"^[73] sözü bu meyvenin bölge insanı için ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Medine, Tâif, Hayber ve Vâdilkurâ başta olmak üzere Arap yarımadasının birçok noktasında pek çok çeşit ekimi yapılan hurmaya farklı isimler verilmekteydi. Temru Hayber, temru Yesrib, 'azku İbn Tâb, 'azku İbn Hubeyk, 'azku İbn Zeyd bunlar arasındadır. Hurma, ilk diken şahsın ismiyle adlandırıldığı gibi cinsine ve olgunluk derecesine göre de farklı isimler alabilmekteydi. Bunun yanında hurmanın yetiştiği yer de

[68] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 110-113; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 150-151. Ayrıca bkz: Mustafa L., Bilge, "Umân" *DİA*, XLII, 140-144.

[69] Bekrî, *Mu'cem*, II, 575.

[70] Mustafa L., Bilge, "Necrân" *DİA*, XXXII, 507-508.

[71] Bkz: Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 138.

[72] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 248; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 404; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 303; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, III, 96.

[73] Kâlî, Ebû Ali İsmail b. Kâsım b. Ayzun, *el-Emâli*, I-II, Beyrut trz., III, 16; Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, thk. Muhammed Ahmed Câelmevlâ, Ebû Fadl İbrâhim ve dğr., I-II, Kahire trz., I, 153-154. Hurma bitkisinin ve meyvesinin Hz. Peygamber döneminde insanların günlük yaşamlarında kullanım şekilleri için bkz: İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 888-889; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VIII, 23-25, 250; Taberî, *Târîhü'r-rusûl ve'l-mülûk*, II, 454; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, III, 85, 116; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, III, 287; VI, 49-53, 332; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, II, 290-291; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, VII, 487; VIII, 58; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, IV, 208-209.

isimlendirilme noktasında önemliydi.^[74] Hemen hemen altmış cins hurmanın yetiştirildiği Medine'nin en kaliteli hurmaları 'acve ve 'azku Zeyd diye bilinmekteydi.^[75] Bunlar Hz. Peygamber'in de beğendiği, hem yeme, hem ticarî alışveriş, hem de bir başkasına hediye gönderme noktasında tercih ettiği hurma cinsleriydi. Nitekim o, deri ürünler almak üzere Ebû Süfyân'a gönderdiği hurmaları 'acve cinsinden seçmiştir.^[76] Gerek Medine'de gerekse Bahreyn ve Umân gibi bölgelerde üretiminin yapıldığı iyi cins hurma çeşidinden bir diğeri de bernî idi.^[77] Bunun dışında ta'dûd ve sarfân gibi hurma çeşitlerinden de kaynaklar bahsetmektedirler.^[78]

Üzüm: Hz. Peygamber döneminin bir diğer önemli tarım ürünü de üzümdü. Hurma kadar olmasa da üzüm de hem yaş hem de kuru tüketiminin yapılmasından, suların tatlandırılmasında kullanılmasından, hoşaf ve sirke gibi insanların çokça tercihi olan ürünlerin hammaddesi olmasından dolayı ekim ve dikimine önem verilen bir ziraî ürün idi.^[79] Üzüm dendiği zaman ilk akla gelen yerleşim birimi Tâif'di. Burada sadece yerli ahaliye değil Kureys'in ileri gelenlerine ait de üzüm bağları vardı.^[80] Hz. Peygamber döneminde üzüm tarımı ile meşhur olan başka bir bölge ise Yemen'di.^[81]

Arpa: Hz. Peygamber döneminde yapılan hububat tarımının başında arpa gelmekteydi. Buğdayın yerine arpanın yaygın olarak tercih edilmesindeki en önemli unsur fiyatının genel halkın alabilmesi için uygun olmasıydı. Nitekim Hz. Peygamber de tercihini arpa ekmeğinden yana kullanmaktaydı.^[82] Bu dönemde arpa tarımının yaygın olarak yapıldığı bölge Hayber böl-

[74] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 44; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I, 325; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, IV, 189.

[75] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 44; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I, 325; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, IV, 189.

[76] Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 347; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, III, 413.

[77] Buhârî, "Vekâle", 11; Müslim, "Musâkât", 18; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, XI, 396; İbn Sîde, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail İbn Sîde, *el-Muhassas*, I-XVI, Beyrut 1978, III, 133-134.

[78] İbn Sîde, *el-Muhassas*, III, 134.

[79] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 248; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 64; Müslim, "İman" 6; Nesâî, "Eşribe" 19; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 186-187; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 404; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 303; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, III, 96; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, X, 406.

[80] İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 365-366; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 64; Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, II, 345-346.

[81] Müslim, "İman" 6; Nesâî, "Eşribe" 19; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 186-187.

[82] Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 409; İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, IV, 126; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VI, 52.

gesiydi.^[83] Bunun yanında Benî Nadîr Yahudilerinin yaşadığı yerde de arpa ekimi yapılmaktaydı.^[84]

Buğday: Hububat tarımının diğer önemli kalemi olan buğday da yaygın olmamakla birlikte ekimi yapılan bir ziraî ürün idi. Hayber, arpa gibi buğdayın da yetiştirildiği yer idi.^[85] Medine’de ise ilk buğday yetiştiriciliğine başlayan kişinin Talha b. Ubeydullah olduğu zikrolunmaktadır. O, Kanât vadisinde buğday ekimi yapmıştır.^[86] Hz. Peygamber döneminde buğday tarımının yapıldığı diğer bölgeler Tâif ve Yemâme idi. Özellikle Yemâme Mekke’nin buğday tedarikinde önemli bir konumdaydı. Kaynaklarda Sümâme b. Üsâl hakkında anlatılan rivayet bu durumu doğrular mahiyettedir.^[87] Buğday yaygın olarak ekilmediği için elde edilen ürün iç piyasada ihtiyacı karşılamaya yetmiyordu. Bundan dolayı Mısır ve Suriye’den buğday ithal edilmekteydi.^[88]

Yukarıda zikri geçen ürünlerden başka onlar kadar yaygın olmasa da ekimi dikimi yapılan başka tarım ürünleri ve o dönem için dokuma ve boyacılık sektöründe kullanılan sair ziraî ürünler de mevcuttu. Bu ürünler hakkında şu şekilde bilgi vermek mümkündür.

Şeftali: İkliminin mutedil ve toprağının verimli olmasından ötürü Tâif şeftali meyvesinin yetiştirildiği bölge konumundaydı. Bu meyve saklanmasının zorluğundan dolayı pazarlanmak için yarımadanın diğer bölgelerine gönderilmeyip genelde üretildiği yerde tüketilmekteydi.^[89]

[83] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 888-889; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VIII, 27.

[84] Vâkidî, *el-Meğâzi*, I, 378; Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 21.

[85] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, s. 889; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VIII, 69, 86, 95, 107, 119-120, 127, 140.

[86] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, III, 222; Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, thk. Riyad Zirikli-Süheyl Zekkâr, I-XIII, Beyrut 1996, X, 125; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, XXV, 103.

[87] Rivayete göre Müslümanlığı kabul edip umre yapmak için Mekke'ye giden kabilesinin ileri gelenlerinden buğday tüccarı Sümâme b. Üsâl Mekkelilerin düşmanca davranışlarıyla karşı karşıya kalınca bundan sonra Hz. Peygamber'in onayı olmadan Yemâme'den Mekke'ye buğday sevkiyatının yapılmayacağını söylemiştir. Bundan fazlasıyla tedirgin olan Mekkeliler reisleri Ebû Süfyan'a başvurup durumu çözmesini isteyince Hz. Peygamber'e bir heyet gönderilmiş ve onun araya girmesiyle mesele tatlıya bağlanmıştır. (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1120-1121; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, V, 550). Konuyla ilgili ayrıca bkz: İsmail Pırlanta, "Müşriklerin Hz. Peygamber'e Karşı Takındıkları Tavırlar -Ebû Süfyan Örneği-", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, cilt: XIII, sayı: 13, s. 85.

[88] Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 264; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, V, 271; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, XV, 104; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, II, 409-410; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, III, 237-238.

[89] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 63-67; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, I, 148; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 9.

Nar: Bu meyve de fazla olmasa bile Tâif'te kendisine üretim alanı bulmuştur.^[90]

Kabak: Yarımadanın aşağı yukarı sulak her bölgesinde yetiştirilebilen bir sebze olan kabak bölge insanının tükettiği bir sebze olmakla birlikte günümüzde olduğu gibi çok da fazla rağbet görmemekteydi.^[91] Bu sebzedeki Hz. Peygamber'in de yediği rivayet olunmaktadır.^[92]

Salatalık: Hz. Peygamber'in yaş hurma ile birlikte yediği ve Hz. Âişe'nin şişmanlamak için yine yaş hurma ile birlikte tükettiği rivayet edilen salatalık da birçok yerde ekim ve dikiminin yapıldığı bir sebzeydi.^[93]

Karpuz: Hz. Peygamber'in zaman zaman taze hurmayla yemeği tercih ettiği rivayet edilen karpuz da bu dönem bilinen, çok fazla olmasa bile ekimi yapılan bir ziraî ürün idi.^[94] Karpuzun genelde herkesin kolayca elde edebileceği bir ürün olmadığına ve lüks yiyecekler sınıfına dâhil olduğuna yönelik rivayetler de mevcuttur.^[95]

Pırasa: Çiğ tüketildiği zaman soğan, sarımsak gibi ağızda koku bırakan bu sebze de bu dönem insanları tarafından ekimi yapılan ve tüketilen bir ziraî ürün idi.^[96]

Patlıcan: Ekim dikiminin yapıldığı bir diğer sebze de patlıcan idi.^[97]

Fasulye: Hz. Peygamber döneminde ekimi yapılan ziraî ürünler arasında fasulye de bulunmaktaydı.^[98]

Soğan ve Sarımsak: Gerek yemeklerde pişmiş gerekse salatalarda çiğ olarak dönem ahali tarafından yaygın olarak tüketilen soğan ve sarımsak çiğ tüketilip topluma gelindiği zaman Hz. Peygamber'in ikazlarına maruz bırakan bir sebze olarak dikkati çekmekteydi.^[99]

[90] Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 63-67; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, I, 148; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 9.

[91] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 391-392; Buhârî, "Et'ime", 3; Müslim, "Eşribe", 21

[92] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 391-392; Buhârî, "Et'ime", 3; Müslim, "Eşribe", 21.

[93] Buhârî, "Et'ime", 39; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 296; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, XXVII, 249; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 248.

[94] Ebû Dâvûd, "Et'ime", 44; Nesâî, "Et'ime", 56; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, XII, 51-53.

[95] Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz: Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 151-152.

[96] Buhârî, "Salât", 76; Müslim, "Mesâcid", 17.

[97] Bedr, Abdülbasit, *Târîhu'sşâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere*, Medine 1993, I, 101.

[98] Bedr, *Târîhu'sşâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere*, I, 101.

[99] Buhârî, "Salât", 76; Müslim, "Mesâcid", 17; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 394-395; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, XVI, 43-44; İbn Hacer, İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, II, 234

Pamuk: Dokuma alanında hammadde olarak kullanılan pamuk Hz. Peygamber döneminde Yemen bölgesinde yetiştirilmekteydi. Özellikle Sehûl, Me'âfir ve Me'rib isimli yerleşim birimlerinde bol miktarda ekimi yapılmaktaydı.^[100] Yemen bölgesinde üretilen pamuklu kumaşlar suhûliyye ve me'âfir adlarını taşımaktaydı.^[101]

Vers (Safran): Boya elde etmede kullanılan vers bitkisinin yetiştirme alanı da büyük oranda Yemen bölgesiydi.^[102]

'Asb: Boya sektöründe kullanılan bir başka bitki türü olan 'asbın da yetiştirme alanı çoğunlukla Yemen'di.^[103]

Hitr: Hitr de boya yapımında kullanılmaktaydı. Yemen'de yetiştirilmekteydi.^[104]

Kündür (buhur): Kozmetik alanında kullanılan kündür bitkisi de çoğunlukla Yemen civarında yetiştirilmekteydi.^[105]

Kına: Bu bitki hem boya hem kozmetik alanında kullanılmakta olup Yemen'de bol miktarda yetiştirilmekteydi.^[106]

Kaynaklar hem dokuma hem de boya ve kozmetik alanında kullanılan yukarıdaki bitkilerin Yemen'den başka Bahreyn, Umân, Necrân gibi yerlerde de yetiştirme alanı bulduğundan bahsetmektedirler.^[107]

2. Tarım Faaliyetlerinin Ekonomiye Etkisi

Hz. Peygamber döneminde tarımsal faaliyetlerin ekonomiye olan etkisini iki başlık altında ele almak mümkündür.

[100] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1082; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* V, 523; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 82, 84; Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, 235; Bekrî, *Mu'cem*, III, 727; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 195.

[101] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1082; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 281-283; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 84; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, V, 262-264.

[102] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 87; Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, 110, 247; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 274; V, 448.

[103] İbn Kuteybe, *'Uyûnu'l-ahbâr*, II, 109; Dîneverî, *Kitâbu'n-Nebât*, 336; Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, 110, 247; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 274.

[104] İbn Kuteybe, *'Uyûnu'l-ahbâr*, II, 109; Dîneverî, *Kitâbu'n-Nebât*, 336; Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, 110, 247; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 274.

[105] İbn Kuteybe, *'Uyûnu'l-ahbâr*, II, 109; Dîneverî, *Kitâbu'n-Nebât*, 336; Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, 110, 247; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 274.

[106] İbn Kuteybe, *'Uyûnu'l-ahbâr*, II, 109; Dîneverî, *Kitâbu'n-Nebât*, 336. Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, 110, 247; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 274; Dîneverî, *Kitâbu'n-Nebât*, 336.

[107] Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 92; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 94-95; Bekrî, *Mu'cem*, II, 575; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 150-151

2.1. Ziraî Ürünlerden Alınan Vergiler

Hız. Peygamber döneminde İslam devletinin hazinesine toprak cinsi ürünlerden giren gelirleri zekât^[108], sadaka^[109], cizye^[110], haraç^[111], iktâ^[112] şeklinde ayırmamız mümkündür. Cizye ve haraç gelirlerinin bazı bölgelerden hulle (elbise) şeklinde alındığı da olmuştur.^[113] Zirâî ürünlerin vergisinin tespiti; tarım topraklarının savaş ya da sulh ile ele geçirilmiş olması, tarım topraklarının sahiplerinin Müslüman veya gayri Müslim olması, toprakların yağmurla ya da güç ve sermaye gerektiren yöntemlerle sulanması ve tarım topraklarının bölge veya iskan baz alınarak özel statüye tabi tutulması gibi bir takım kıstaslar dikkate alınmıştır. Bu kıstaslar muvacehesinde elde edilen ürünlerden 1/10 veya 1/20 oranında vergi alındığı gibi yapılan ziraî ortaklık anlaşmaları^[114] gereğince başka türden de vergi alınmıştır. Hız. Peygamber döneminde bölge bazında alınan vergilerin tespitini şu şekilde yapmak mümkündür:

Medine: İslam devletinin başkenti Medine’de genelde hurma ve hububat tarımı ile meşgul olan Müslümanlardan 1/10 veya 1/20^[115] oranında vergi alınmaktaydı.

Hayber: Savaş yoluyla İslam hâkimiyetine geçen Hayber’de ziraî ortaklık anlaşması gereğince tarım arazileri sahiplerinde bırakılmıştır. Buna göre Hayberliler üretecekleri tahıl ve hurmanın yarısını Müslümanlara ödemek zorundaydılar.^[116]

Vâdilkurâ: Hayber gibi savaş yoluyla İslam hâkimiyetine geçen bölgelerden olan Vâdilkurâ’da da yerel halkla ziraî ortaklık anlaşması yapılmıştır. Alınan vergi miktarı bu anlaşmaya göre belirlenmiştir.^[117]

[108] En’âm, 6/141. Ayrıca bkz: Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 124-130.

[109] En’âm, 6/141. Ayrıca bkz: Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, 124-130.

[110] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1082; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 84; Taberî, *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, III, 121; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, V, 101.

[111] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 94.

[112] Hız. Peygamber Ebyâd b. Hammâl’a Me’rib tuzlasını iktâ olarak vermiştir. Bkz: İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, V, 523.

[113] Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 280; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1082; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 288; V, 523; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 75-76, 84; Ebû Dâvûd, “Harâc ve'l-imâra”, 27.

[114] Zirâî ortaklık anlaşmaları için bkz: Mehmet, Erkal, *İslâm Vergi Hukuku*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1981, 40-41.

[115] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 29; Yâkût, *Mu’cemü'l-büldân*, V, 84.

[116] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, II, 690-691; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 114-115; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 28-34.

[117] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, II, 711; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 41.

Teymâ: Bu bölgede de savaş yoluyla fethedilen topraklar ziraî ortaklık anlaşması gereğince sahiplerinde bırakılmıştır. Teymâlular yetiştirdikleri hurmalardan bu anlaşma gereğince Müslümanlara ödeme yapmışlardır.^[118]

Fedek: Hurma ve hububat tarımının yapıldığı Fedek sulh yoluyla elde edildiği için toprak statüsü bakımından fey arazisi olarak kabul edilmiştir. Ahali ile ziraî ortaklık anlaşması yapılmış vergi buna göre tahsil edilmiştir.^[119]

Tâif: Ahalisi Müslümanlığı kabul etmiş olan Tâif de yetiştirilen hurma ve üzümlerden 1/10 veya 1/20^[120] oranında vergi alınmıştır.

Maknâ: Sulh yoluyla ele geçirilen Maknâ'da Gayri müslim halktan yetiştirmiş oldukları hurmanın 1/4 miktarında toplu Cizye^[121] alınmıştır.

Yemen: Müslüman ve gayri müslim halkın birlikte yaşadığı Yemen de sulh yoluyla İslam hâkimiyetine girmiştir. Bölgede Müslümanlardan yetiştirmiş oldukları Hurma, üzüm ve hububattan 1/10 veya 1/20^[122] oranında vergi alınmıştır. Gayri Müslimlerden ise yetiştirdikleri pamuğa karşılık kişi başına bir hulle (elbise)^[123] vergi alınmıştır.

Bahreyn (Hecer) ve Uman: Bu bölgelerde de Müslüman ve Gayri müslim ahali birlikte yaşamaktaydı. Müslümanlar yetiştirdikleri Hurma ve hububattan 1/10 veya 1/20^[124] sini vergi olarak vermekteydiler. Gayri müslim halk ise yapılan zirâî ortaklık anlaşması gereğince ürettikleri hurma ve hububattan vergi vermekteydiler.^[125]

Dûmetu'l-Cendel: Sulh yoluyla ele geçirilen ve halkı Müslümanlığı kabul etmiş olan Dûmetu'l-Cendel'de yetiştirilen hurmadan 1/10 veya 1/20^[126] oranında vergi alınmaktaydı.

Necrân: Gayri Müslim ahalinin yaşadığı Negrân sulh ile hâkimiyet altına alınmıştır. Pamuk tarımının yapıldığı bölgede Negrânlılar 2000 hulle (elbise) vergi vermekteydiler.^[127]

[118] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, II, 711; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 41-42.

[119] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 876-877; 889-890; Vâkıdî, *el-Meğâzî*, II, 706-707.

[120] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 64-65; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 399.

[121] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, III, 1032; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 290-291; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 69-70.

[122] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 84; Taberî, *Târîhü'r-rusul ve'l-mülûk*, III, 121; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, V, 77.

[123] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1082; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 84.

[124] Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 91-92; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 94-95.

[125] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 94

[126] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 289; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 71-72; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, LXVIII, 234.

[127] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 288; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 280; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 75-76.

Me'rib: Sulh yoluyla ele geçirilen ve halkı Müslümanlığı kabul eden bir başka bölge olan Me'rib'de pamuk yetiştiriciliği yapan ahali vergi olarak 70 hulle (elbise) ödemekteydi.^[128]

2.2. Ziraî Ürünlerin İç ve Dış Piyasalara Pazarlanması

Hız. Peygamber döneminde tarımsal faaliyetler sonucu elde edilen ürünler gerek iç gerekse dış piyasaya pazarlanmakta, elde edilen gelir ekonominin güçlenmesine katkı sağlamaktaydı. Medine'ye hicretten sonra Hız. Peygamber'in ticaretin gelişmesi noktasında uygulamaya koyduğu icraatlar tarım ürünlerinin pazarlanması konusunda da olumlu tesirler bırakmıştır. Medine'deki iç piyasada Yahudi tekeline kırmak maksadıyla Benî Sâide bölgesinde Müslüman tüccarlar için pazar açtırması bu bağlamda zikredilebilir. Hız. Peygamber bu pazarın kuruluşunda bir pazar nizamnâmesi hazırlatmıştı. Buna göre bu pazarda tezgâh açan tüccarlardan vergi alınmayacak ve hiçbir satıcı burada sabit bir mekân edinemeyecekti.^[129]

Hız. Peygamber döneminde ziraî ürünler de dâhil iç ve dış piyasaya mal arzı hicretten sonra daha fazla gelişme göstermiştir. Büyük bir kısmı tüccar olan Muhacirler sayesinde Ensar ticarete Yahudilerle boy ölçüşür hale gelmiştir.^[130] Müslümanlar arasında çalışma hayatında bir anlamda iş bölümü yapılmıştı. Tarımsal faaliyetleri Muhacirlere göre çok daha iyi beceren Ensar ziraî ürünleri yetiştirmekte tüccar Muhacirler de bu ürünleri gerek iç gerekse dış piyasada pazarlamaktaydı. Hicretin ilk günlerinden itibaren bu husus ile alakalı pek çok örneği kaynaklarda bulmak mümkündür. Medine'ye hicretten kısa bir süre sonra Zübeyr b. Avvâm'ın göndermiş olduğu bir ticaret kervanı Suriye'ye mal götürmüş ve oradan Medinelilerin ihtiyacı olan malları alarak geri dönmüştür.^[131] Yine Zeyd b. Hârise idaresinde Medine'den Suriye yönüne bir ticaret kervanı gönderilmiştir (6/627).^[132] Ziraî ürünlerin veya türevlerinin ticaretini yapan kimselerin isimlerine kaynaklar yer vermektedir. Bu isimlerden bazılarını şöyle sıralamak mümkündür:

Abbâs b. Abdulmuttalib: Günümüzde parfümeri diye isimlendirilen ıtırıyat ticareti yapan Hız. Peygamber'in amcası Abbas, Yemen bölgesinden

[128] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, V, 523.

[129] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 19; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medineti'l-Münevvere*, I, 183.

[130] Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 19; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medineti'l-Münevvere*, I, 183.

[131] Buhârî, "Menâkibu'l-Ensâr", 45; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*, III, 57; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, III, 186.

[132] Vâkıdî, *el-Meğâzî*, II, 564; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 90.

getirmiş olduğu malları başta Medine olmak üzere Arap Yarımadasının birçok yerine pazarlardı.^[133]

Abdullah b. Ebî Rebîa: Hz. Peygamber tarafından Yemen'e idareci olarak gönderilen Abdullah b. Ebî Rebîa baharat ve itriyat tüccarı olarak da bilinmekteydi. Yemenden getirmiş olduğu baharat ve itriyatı başkent de dâhil Arap Yarımadasının birçok noktasında piyasaya sürmekteydi.^[134]

Abdurrahmân b. Avf: İlk sekiz Müslüman arasında yer alan Abdurrahman b. Avf'ın asıl şöhreti ticaret konusundaydı. Ticaretini yaptığı birçok ürün arasında Yemen'in pamuklu dokumaları da bulunmaktaydı.^[135]

Afif el-Kindî: Hz. Peygamber'i Kâbe'nin yakınında ibadet ederken görüp etkilenecek İslam'a girdiği anlatılan Afif el-Kindî de itriyat ticareti yapan kişiler arasında yer almaktaydı.^[136]

Amr b. el-Âs: Mısır fatihi diye ünlenen Amr b. el-Âs, aynı zamanda döneminin önemli tüccarları arasındaydı. Suriye ve Habeşistan gibi bölgelere ticaret kervanı götürmekte, buralardan aldığı ürünleri Medine ve diğer bölgelere ulaştırmaktaydı. Dokuma ticareti onun faaliyet alanları arasında yer almaktaydı.^[137]

Ebû Süfyân: Kureyş'in en önemli liderlerinden birisi olan Ebû Süfyân, ticaret konusunda da Kureyş'in son derece mahir isimlerinden biriydi. Ticaret yapmak için Suriye, Irak ve Yemen gibi o dönemin en önemli siyasi ve ticari bölgelerine kervan göndermiş, kervanlara pek çok defa bizzat liderlik yapmıştır. Hububat, zeytinyağı gibi ürünler başta olmak üzere ziraat ürünleri ve türevleri de onun geniş ticari faaliyet yelpazesine dâhildiler.^[138]

[133] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 380; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, IV, 135; Taberî, *Târihü'r-rusûl ve'l-mülûk*, II, 312, 361; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, II, 318.

[134] Vâkîdî, *el-Meğâzî*, I, 89; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VIII, 300; İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî en-Nemerî, *el-İsti'âb fî ma'rîfeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, I-IV. Beyrut 1412, IV, 1837; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, VII, 491-492.

[135] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 953; İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye el-Bağdâdî el-Hâşimî, *el-Münemmak fî ahbâri Kureyş*, thk. Hurşid Ahmed Fârûk, Beyrut 1985, 208-209; Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leylî, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, thk. Muhammed Süveyd, Beyrut 1991, 167; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire 1981, 575.

[136] İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, 118; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rîfeti's-sahâbe*, III, 257.

[137] Taberî, *Târihü'r-rusûl ve'l-mülûk*, II, 427; İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, 148; İsfahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebû'l-Ferec, *el-Eğânî*, Abdülemir Ali Mihenna, Semîr Cabir, I-XXIV. Beyrut 1986, IX, 69; XVIII, 128-129.

[138] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I, 259; Câhiz, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, s. 167; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 575; İsfahânî, *el-Eğânî*, VI, 359, 361; VI, 365; XIII, 229-231; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, III, 144; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, II, 223, 318; İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dîmaşk*, IX, 259-263; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, V, 332-333.

Hakîm b. Hizâm: Hz. Hatice'nin yeğeni ve Zübeyr b. Avvâm'ın amcasının oğlu olan Hakîm b. Hizâm Mekke'nin fethinde Müslüman olmuştur. Kureyş'in önemli tüccarları arasında yer alan bu sahabinin ticari faaliyet alanlarından birisi de hububat ve pamuklu dokuma idi. Suriye ve Yemen onun en fazla kervan gönderdiği bölgelerdi.^[139]

Mahreme el-Abdî: Hz. Peygamber'in kendisinden alışveriş yapıp iç çamaşırı aldığı kimse olarak kaynaklarda geçen Mahreme el-Abdî'nin faaliyet gösterdiği ticaret kolu dokuma idi.^[140]

Talha b. Ubeydullah: Uhud savaşında Hz. Peygamber'i savunurken ya da korurken pek çok yara alan ve eli çolak kalan bu kahraman sahabe, ticaret konusunda zamanın önemli isimleri arasındaydı. Pamuklu dokuma da dâhil bilumum kumaş ticareti onun uğraşı alanını oluşturmaktaydı.^[141]

Zübeyr b. Avvâm: Amcası Nevfel b. Huveylid'in İslâm'dan vazgeçirmek için hasıra sarıp tavana astığı ve altından da ateş yakarak dumanyla ona işkence ettiği, ancak dininden döndüremediği bu önemli sahabe dokuma ticareti yapmaktaydı. Suriye taraflarına kervanlar göndermekteydi.^[142]

H. Ebû Bekir: Hz. Peygamber'in en yakın dostu ve ondan sonra Müslümanların ilk halifesi olan bu güzide sahabe ticaretle uğraşmakta Suriye taraflarına kervanlar göndermekteydi. O, pamuklu kumaş da dâhil her türlü kumaş ticareti yapmaktaydı.^[143]

H. Ömer: İslam tarihinin en önemli simalarından olan Hz. Ömer'in birçok önemli özelliğinin yanında tüccarlığı da bulunmaktaydı. Suriye ve Irak gibi bölgelere kervanlar yollayan Hz. Ömer, kumaş ticareti de yapmaktaydı.^[144]

[139] Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah Zübeyr b. Bekkar b. Abdullah Zübeyr b. Bekkâr, *Cemher-tü nesebi Kureyş ve ahbârihâ*, thk. Mahmûd Muhammed Şakir, Cidde 1961, s. 355; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 264; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 271-272; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, XV, 102, 104.

[140] Ebû Dâvûd, Büyü, 7; Tirmizî, Büyü, 66; Abdurrazzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, I-XI, Beyrut 1983, VIII, 68; İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaledîdin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el- Kurtubî en-Nemerî, *el-İsti'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, I-IV, Beyrut 1412, IV, 146.

[141] Câhiz, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, s. 167; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 575; İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, nşr. Martin Theodor Houtsma, Leiden 1967, 215.

[142] Buhârî, "Menâkibu'l-Ensâr", 45; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, III, 57; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, III, 186; Taberânî, *el-Mu'cemu'lkebir*, I, 122.

[143] İbn İshâk, *Siretu İbn İshâk*, 120; İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 228; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, III, 184-186; Taberânî, *el-Mu'cemu'lkebir*, XXIII, 309; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, LXII, 14-141; İbn Abdülber, *el-İsti'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, II, 690; İbn Hacer, III, 222; Câhiz, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 167; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 575; İbn Rüste, *A'lâku'n-nefise*, 215.

[144] İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, II, 569; Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl, *el-Evâil*, Beyrut 1407/1987, 14; Câhiz, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, 167.

H. Osman: Zinnûreyn lakaplı, İslam devletinin üçüncü halifesi H. Osman, tüccarlığı ile nam salan kimseler arasında bulunmaktaydı. Gıda ve pamuklu kumaş uğraştığı ticaret alanları arasındaydı. Daha çok Suriye ve Yemen güzergâhlarında ticaretini sürdürmekteydi.^[145]

Müleyke Ümmü's-Sâib es-Sakafiyye: H. Peygamber döneminde Medine'de itriyat ürünleri satan bu hanım sahabi, bu özelliği ile meşhur olmuştu.^[146]

H. Peygamber döneminde iç ve dış piyasaya arz edilen ürünler içerisinde kumaş, çeşitli süs eşyası, binmede ve diğer meşgalelerde kullanılan hayvanlar, deri, itriyat, silah ve çeşitli madenler olduğu gibi hububat ve hurma gibi pek çok gıda kalemi de mevcuttu.^[147] Gıda kalemini oluşturan ürünler, olduğu gibi pazarlanmalarının yanında sirke, zeytinyağı gibi ürünlere dönüşmüş şekilleriyle de satılmaktaydı.^[148] Pazarlarda arz edilen sirke yaygın olarak hem yaş hem de kuru üzümünden üretilmekteydi.^[149] Hurma, buğday ve arpa gibi ürünlerden de sirke yapılmaktaydı.^[150] Sirke yapımında, yasaklanmadan önce bol miktarda üretilip hem içilerek hem de satılarak tüketimi yapılan şarap ve mayalanmış Hurma, buğday ve arpa sularından da yararlanıldığı kaynaklarda ifade edilmektedir.^[151] Sepet, zembil, hasır, kalbur gibi genelde hurma dal ve yapraklarından imal edilmiş ürünler de gerek iç gerekse dış piyasada fazlasıyla alıcı bulmaktaydı.^[152]

Her türlü ticarî ürünün olduğu gibi tarım ürünlerinin pazarlanmasında da Arap yarımadasının birçok noktasında faaliyet gösteren panayırlar etkin rol oynamaktaydı.^[153] Ukâz, Suhâr ve Debâ bu bağlamda zikredilebilir. Bu panayırlardan birçoğu satıldığı tarım ürünleri veya onlardan mamul ürünler ile meşhur durumdaydı. San'â, pamuk, safran, boya ve dokumalarıyla;

[145] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, III, 55, 60; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 953; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 575; İbn Rüste, *A'lâku'n-nefise*, 215.

[146] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, V, 270.

[147] Crone, Patricia, *Meccan Trade and the Rise of Islam*, Oxford 1987, 51-108.

[148] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, III, 614.

[149] Ebü Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 186-187; İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, XLIX, 4-5; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, II, 393.

[150] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, IV, 169.

[151] Ebü Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 186-187; İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, XLIX, 4-5; İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, II, 393.

[152] İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VIII, 295; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 201; İbn Abdülber, *el-İsti'âb fi ma'rifeti'l-ashâbe*, II, 635; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I, 536.

[153] Câhiz, *et-Tabassur bi't-ticâre*, thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhab, Beyrut 1983, 34-42.

Suhâr, dokumalarıyla; Aden, halûk diye adlandırılan kokusuyla; Şihr de buhuruyla ün yapmıştı.^[154]

Medine'ye başka diyarlardan gelen tüccarların gıda malzemesi yüklü kervanlarından vergi alınmaktaydı. Bu uygulama da tarım ürünlerinin ekonomiye yaptığı bir katkı olarak nitelendirilebilir. Yine Hz. Peygamber döneminde Suriye'den gerek Mekke'ye gerekse Medine'ye yiyecek getiren Nebâtî tüccarlardan da kaynaklarda bahsedilmektedir.^[155] Bu tüccarların ürünlerinden vergi alınmaktaydı. Söz konusu vergi ilk kez Hz. Peygamber döneminde ihdas edilmiş değildi. İslam'dan önce de bölgeye ticaret için gelen Nebâtî tüccarlarından vergi alınmaktaydı. Onda bir oranında alınan vergi, Hz. Ömer döneminde hububat ve zeytinyağı gibi ürünlerde yirmide bir, baklagil ve diğer gıda ürünlerinde ise onda bir olarak alınmıştır.^[156] Vergi alınma uygulaması sadece Nebâtî tüccarlara yönelik değildi. Diğer bölgelerden gelen satıcılardan da vergi alınmaktaydı. Örneğin Belkâ bölgesinden gelen ticaret erbabı da vergi ödemek durumundaydı. Bu tüccarlar ayrıca, getirmiş oldukları buğday karşısında Medine hurması satın alarak memleketlerine dönmektedirler.^[157]

Sonuç

Sağlam ve istikrarlı bir ekonomi, Hz. Peygamber'in tesis ettiği İslam devletinde üzerinde durulan hassas noktalardan biri olmuştur. Böyle bir ekonominin de üretimden geçeceği muhakkaktı. Bu bağlamda Hz. Peygamber üretimde hem çeşitliliğin hem de fazlalığın sağlanması adına gayret göstermiştir. Onun gayretleri arasında kuşkusuz tarımsal faaliyetler önemli bir yekün tutmuştur. Hz. Peygamber'in, dönemindeki tarımsal faaliyetlerin gelişmesi adına yaptıkları, bu dönemdeki ziraî çalışmaların niteliği ve üretilen tarım ürünleri, ziraatın ekonomiye katkısı hakkında çalışmamızda tespit ettiğimiz belli başlı hususları şu şekilde maddelemek mümkündür.

1. Hz. Peygamber ziraî faaliyetler konusunda titizlikle durmuş hem fiilen hem de birçok cümlesi ile ashabını ziraate özendirmiştir.

[154] Merzûkî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Hasan, *el-Ezmine ve'lemkine*, I-II, Kahire trz., II, 163-164.

[155] İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbî'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed Zâvî, Mahmûd Muhammed Tenâhî, I-V, Beyrut 1399, III, 94; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Garîbû'l-hadîs*, nşr. Abdulmutî Emîn el-Kal'acî, I-II, Beyrut 1985, II, 15

[156] Mâlik, "Zekât", 46, 47. Ayrıca bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 639-640; Mustafa Necati, Barış, "Hz. Ömer'in Yönetim Anlayışı", *Diyanet İlmî Dergi*, Eylül 2018, cilt: 54, sayı: 3; s. 133-134.

[157] Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, VII, 169; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, II, 409-410; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, III, 237-238.

2. Hz. Peygamber bahçe ve tarlaların muhakkak ekilmesini istemiş, toprağını işlemeye gücü yetmeyen kişilerin de toprağı işleyecek bir kimse bulmasını emretmiştir. Böylelikle tarımsal üretimde devamlılık sağlanmaya çalışılmıştır.

3. Atıl ve sahihsiz durumdaki araziler işleyenlere verilmek suretiyle hem üretime kazandırılmış hem de birçok kişi için iş ve aş imkânı sağlanmıştır.

4. Hz. Peygamber Medine’de uzmanların yardımlarını da almak suretiyle tarımın gelişmesi hususunda gayret göstermiştir.

6. Hz. Peygamber döneminde, tarım faaliyetlerinin yapıldığı büyük arazilere sahip kimseler bulunduğu gibi bir kabilenin bütün fertlerinin dâhil olduğu ortak tarım alanlarından da söz etmek mümkündür.

7. Tarım arazilerinin işletilmesi arazi sahipleri tarafından bizzat yapıldığı gibi tarlasında işçi veya köle çalıştıran kimseler de bulunmaktaydı. Bunun yanında icara vermek suretiyle arazisinin ekimini sağlayan kişiler de vardı.

8. Tarımsal faaliyetler sadece erkekler tarafından yerine getirilmemekte kadınlar da bu işlerde çalışmaktaydı.

9. Hz. Peygamber ziraî faaliyetlerde kullanılan teknikler konusuna da ilgili olmuştur. Onun hurma yetiştiriciliğinde kullanılan tozlandırma veya tozlaştırma tekniğı hususunda ashabı ile yaşamış olduğu hadise bu bağlamda zikredilebilir.

10. Hz. Peygamber döneminde tarım arazilerinin sulanma işlemleri büyük bir emek ve masraf gerektirmekteydi. Bundan dolayı arazilerin geneli yağmur suları gibi doğal yollarla sulanmaktaydı.

11. İnsan emeğı ile sulanan topraklar için ise canlı ve cansız birtakım araçlar kullanılmakta, bunun yanında yağmur ve sel sularının biriktirilmesiyle oluşturulan sulama kanallarından da yararlanılmaktaydı.

12. Tarım faaliyetlerinde bel, kürek, çapa gibi alet ve edevat kullanılmaktaydı. Ürünler büyük sepetler vasıtasıyla taşınmaktaydı.

12. Arap Yarımadası, doğal kaynaklar, toprak yapısı, bölgeye düşen yıllık yağış miktarı dikkate alındığında ziraata pek de elverişli bir bölge gibi görünmese de Hz. Peygamber döneminde Medine, Tâif, Hayber, Fedek, Vâdilkurâ, Eyle, Ezruh, Cerbâ, Yemâme, Uman, Negrân ve Yemen çeşitli tarımsal ürünlerin yetiştirilmesine müsait toprak yapısına ve iklimsel özelliğe sahiptiler.

13. Hz. Peygamber döneminde ziraî faaliyetler sonucunda yetiştirilen tarım ürünleri arasında hurma, üzüm, arpa, buğday, şeftali, nar, kabak, soğan, sarımsak, patlıcan, fasulye, pamuk, vers, ‘asb ve hitr gibi ürünler bulunmaktaydı.

14. Hz. Peygamber döneminde ziraî faaliyetlerin ekonomiye katkısı iki şekilde olmuştur. Bunlar: Ziraî ürünlerden vergi alınması ve ürünlerin iç ve dış piyasalara pazarlanması şeklinde başlıklandırılabilir.

15. Hz. Peygamber döneminde İslam devletinin hazinesine toprak cinsi ürünlerden giren gelirleri zekât, sadaka, cizye, haraç, iktâ şeklinde tespit etmemiz mümkündür. Cizye ve haraç gelirlerinin bazı bölgelerden hulle (elbise) şeklinde alındığı da olmaktadır.

16. Zirâî ürünlerin vergisinin tespitinde: Tarım topraklarının savaş ya da sulh ile ele geçirilmiş olması; toprakların sahiplerinin Müslüman veya gayri müslim olması; toprakların yağmurla ya da güç ve sermaye gerektiren yöntemlerle sulanması; tarım topraklarının bölge veya iskân baz alınarak özel statüye tabi tutulması olmak üzere bir takım kıstaslar dikkate alınmıştır. Bu kıstaslar muvacehesinde elde edilen ürünlerden 1/10 veya 1/20 oranında vergi alındığı gibi yapılan zirâî ortaklık antlaşmaları gereğince başka türden de vergi alınmıştır.

17. Hz. Peygamber döneminde ziraî ürünler de dâhil iç ve dış piyasaya mal arzı Muhacirlerin Medine'ye hicretinden sonra daha fazla gelişme göstermiştir. Büyük bir kısmı tüccar olan Muhacirler sayesinde Ensar ticarete Yahudilerle boy ölçüşür hale gelmiştir.

18. Abbâs b. Abdulmuttalib, Abdullah b. Ebî Rebîa, Abdurrahmân b. Avf, Afif el-Kindî, Amr b. el-Âs, Ebû Süfyân, Hakîm b. Hizâm, Mahreme el-Abdî, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman gibi kimseler bu dönemde ziraî ürünleri gerek iç gerekse dış piyasaya pazarlayan kimseler arasında yer almaktaydı.

19. Hz. Peygamber döneminde gıda kalemini oluşturan ürünler, olduğu gibi pazarlanmalarının yanında sirke ve zeytinyağı gibi ürünlere dönüşmüş şekilleriyle de satılmaktaydı.

20. Medine'ye başka diyarlardan gelen tüccarların gıda malzemesi yüklü kervanlarından vergi alınması tarım ürünlerinin ekonomiye bir başka katkısıydı.

21. Hz. Peygamber döneminde her türlü ticari ürünün olduğu gibi tarım ürünlerinin pazarlanmasında da Arap yarımadasının birçok noktasında faaliyet gösteren panayırlar etkin rol oynamaktaydı.

Kaynaklar

Abdurrazzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, I-XI, Beyrut 1983.

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned*, I-VI, Kahire 1313.
- Algül, Hüseyin, “Fedek”, *DİA*, XII, 294.
- Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl, *el-Evâil*, Beyrut 1407/1987.
- Azizova, Elnure, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Azizova, Elnure, “Teymâ”, *DİA*, XLI, 53-54.
- Azizova, Elnure, “Vâdilkurâ”, *DİA*, XLII, 421-423.
- Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti’s-selâm*, I-XIV, Beyrut trz.
- Bal, Faruk, *Arap Yarımadasında Ticaret- Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi*, Beka Yay., İstanbul 2015.
- Barış, Mustafa Necati, “Hz. Ömer’in Yönetim Anlayışı”, *Diyanet İlmî Dergi*, Eylül 2018, cilt: 54, sayı: 3; s. 121-148.
- Bedr, Abdülbasit, *Târîhu’s-şâmil li’l-Medîneti’l-Münevver*, I, Medine 1993.
- Bekrî, Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd, *Mu’cemu me’sta’cemin esmâ’l-bilâd ve’l-mevâzi*, thk. Mustafe es-Sakkâ, I-IV, Beyrut trz.
- Belâzurî, *Ensâbu’l-eşraf*, thk. Riyad Zirikli-Süheyl Zekkâr, I-XIII, Beyrut 1996.
- Belâzurî, Ebû’l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu’l-büldân*, trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- Bilge, Mustafa L., “Yemâme” *DİA*, XLIII, 399-400.
- Bilge, Mustafa L., “Necrân” *DİA*, XXXII, 507-508.
- Bilge, Mustafa L., “Umân” *DİA*, XLII, 140-144.
- Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, I-VIII, İstanbul 1992.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî, *el-Mehâsin ve’l-ezdâd*, thk. Muhammed Süveyd, Beyrut 1991.
- Câhiz, *et-Tabassur bi’t-ticâre*, thk. Hasan Hüsnî Abdülvehhab, Beyrut 1983.
- Dikkaya, Mehmet - Özyakışır, Deniz, *Ekonominin Temelleri I-II*, Savaş Yayınevi, Ankara 2015.
- Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud, *Kitâbü’n-Nebât: el-kısmü’s-sani mine’l-kâmûsi’n-nebâtî = Le dictionnaire botanique*, thk. Muhammed Hamidullah, II, Kahire 1973.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî, *Garîbu’l-hadîs*, thk. Muhammed Abdu’l-Mu’id Hân, I-IV, Beyrut 1396.
- Ebû Yûsuf, Ya’kûb b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî el-Kûfi, *Kitâbü’l-Harâc*, Beyrut 1399/1979.

- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yay., İstanbul 2010.
- Erkal, Mehmet, *İslâm Vergi Hukuku*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1981.
- Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. el-Abbâs, *Ahbâru Mekke fi kadîmi'd-dehr ve hadîsîh*, thk. Abdulmelik Abdullâh Düheys, I-VI, Beyrut 1984.
- Fayda, Mustafa, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, İstanbul 1989.
- Güner, Ahmet, "Dûmetülcendel", *DİA*, X, 1-2.
- Hamidullah, Muhammed, "Hayber", *DİA*, XVII, 20-22.
- Hemdânî, İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Ya'kûb, *Sıfatu Cezîreti'l-'Arab*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivalî, Riyad 1977.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî en-Nemerî, *el-İsti'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, I-IV, Beyrut 1412.
- İbn Asâkîr, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullâh, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd el-'Amrevî, I-LXX, Beyrut 1995.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye el-Bağdâdî el-Hâşimî, *el-Münemmak fi ahbâri Kureys*, thk. Hurşîd Ahmed Fârûk, Beyrut 1985.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, I-VIII, Beyrut 1992.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî, *Sûretü'l-'arz*, thk. J.H. Kramers, Leiden 1967.
- İbn Hibbân, Ebü'l-Hasan Alâeddin Ali b. Balaban b. Abdullah, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, I-XVIII, Beyrut 1414/1993.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ ve dğr, Dımaşk-Beyrut 1424/2003.
- İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr, *Sîretu İbn İshâk: Kitâbu'l-mübteda ve'l-meb'as ve'l-meğâzî*, thk. Muhammed Hamidullah, Konya 1401/1981.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmâdüddin İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut 1981.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Uyûnü'l-ahbâr*, I-IV, Beyrut trz.
- İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire 1981.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-IV, Riyad 1984.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, "s-v'a maddesi" *Lisânü'l-'Arab*, V, Dârü'n-Nevâdır, Kuveyt 2010.

- İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, nşr. Martin Theodor Houtsma, Leiden 1967.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. İhsân Abbas, I-IX, Beyrut 1968.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail İbn Side, *el-Muhassas*, I-XVI, Beyrut 1978.
- İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere*, thk. Ali Muhammed Düdü, Yâsîn Saduddîn Beyân, I-II, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, I-XVIII, Beyrut, trz.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Garîbü'l-hadîs*, nşr. Abdulmutî Emîn el-Kal'acî, I-II, Beyrut 1985.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fî't-târih*, thk. Abdullah el-Kâdî, I-XI, Beyrut 1415.
- İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed Zâvî-Mahmûd Muhammed Tenâhî, I-V, Beyrut 1399.
- İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Halil Me'mun Şiha, I-V, Beyrut 1418/1997.
- İsfahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebû'l-Ferec, *el-Eğânî*, Abdülemir Ali Mihenna, Semîr Cabir, I-XXIV, Beyrut 1986.
- İsfahânî, Hasan b. Abdullah, *Biladü'l-Arab*, thk. Hamed el-Câsir, Riyad 1388/1968.
- Kâli, Ebû Ali İsmail b. Kâsım b. Ayzun, *el-Emâlî*, I-III, Beyrut trz.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Tâif", *DİA*, XXXIX, 443-447.
- Mâlik, Ebû Abdullah Malik b. Enes el-Asbahî el-Himyerî, *el-Muvatta* (thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî), I-II, Mısır trz.
- Merzûkî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Hasan, *el-Ezmine ve'lemkine*, I-II, Kahire trz.
- Münavî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Alî, *Fezû'l-kadîr*, III, Mısır 1938.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisabûrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-V, İstanbul 1981.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Ali b. Şu'ayb, *Sünenü'n-Nesâî*, I-VIII, İstanbul 1992.
- Pırlanta, İsmail, "Müşriklerin Hz. Peygamber'e Karşı Takındıkları Tavırlar -Ebû Süfyân Örneği-", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, cilt: XIII, sayı: 13, s. 75-102.
- Safedî, Ebû's-Safa Selâhaddin Halîl b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnaût, I-XXIX, Beyrut 2000.

- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğâ ve envâihâ*, thk. Muhammed Ahmed Câelmevlâ, Ebû Fadl İbrâhim ve dğr., I-II, Kahire trz.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî, *el-Mu'cemu's-sağîr*, thk. Abdulmuhsin b. İbrâhim el-Huseynî, I-X, Kahire 1415.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezid, *Târihü't-Taberi: Târihü'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XI, Beyrut trz.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *es-Sünen*, I-V, İstanbul 1992.
- Vâkîdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, I-III, Beyrut 1984.
- Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*, thk. Hüseyin Selim Esed, I-XIII, Dımaşk 1986.
- Yâhya b. Adem, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Adem b. Süleyman, *Kitâbü'l-Harâc*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut 1399/1979.
- Yâkût, Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrut 1979.
- Yıldırım, Muhammed Emin, *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbîler*, Siyer Yay., İstanbul 2015.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, I-XXV, Beyrut 1405/1985.

